

Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin
stanislawa.niebrzegowska-bartminska@poczta.umcs.lublin.pl

USTALANIE ZNACZEŃ SYMBOLICZNYCH W SŁOWNIKU ETNOLINGWISTYCZNYM

Słowa kluczowe: znaczenia symboliczne, słownik etnolingwistyczny, stereotyp, etnolingwistyka kognitywna
Keywords: symbolic meaning, ethnolinguistic dictionary, stereotype, cognitive ethnolinguistics

Pojęcie symbolu, choć stosowane powszechnie i obrosłe bogatą literaturą, nie ma satysfakcjonującej definicji operacyjnej, to znaczy takiej metodologii opisu, która przedmiotowi pozwalałaby w sposób przewidywalny, „kontrolowany” przypisywać określone znaczenia symboliczne. Różni autorzy słowników symboli te same znaki interpretowali odmiennie. Na przykład **światło** w popularnym *Słowniku symboli* Władysława Kopalińskiego symbolizuje „wieczność, ducha, bezcielesność, niematerialność, życie, chwałę, Boga, Chrystusa, niebo, świętość, objawienie, moralność, siedem cnót, czystość, życie duchowe; dobroczynność, dobrobyt, radość duchową, wesołość, optymizm; zasadę męską, pozytywną, ewolucję, intelekt, wiedzę, moc twórczą, mądrość; Wschód, lato, białość (syntezę barw)” (Kop Ssym 415). W *Leksykonie symboli* Marianne Oesterreicher-Mollwo światło jest interpretowane jako symbol niematerialności, ducha, Boga, życia i szczęścia (Her Lek 159). Z kolei w *Słowniku symboli* Jacka Tresiddera światło to metafora ducha i boskości, wewnętrznego oświecenia i obecności kosmicznej potęgi uosabiającej najwyższą dobroć i prawdę; jest też symbolem nieśmiertelności, wieczności, raju, nieskalanego bytu, objawienia, mądrości, intelektu, majestatu, radości i życia, synonimem dobra i Boga (Tres Ssym 214). W *Słowniku Nowego Testamentu* Xaviera Léona-Dufoura światło symbolizuje szczęście, dobrobyt i radość (Duf SNT 609), w *Słowniku symboli* Hansa Biedermanna – boskość, element duchowy, który przeniknął mroki pierwotnego chaosu i wyznaczył

granice panowania ciemności (Bied Lek 363), a w *Słowniku symboli* Juana Eduarda Cirlota jest utożsamiane z duchem, „z siłą stwórczą, energią kosmiczną, promieniowaniem” (Cir Ssym 408).

Podobnie rzecz ma się z wieloma innymi hasłami, w tym z rzeką, wiatrem itp.

Rzeka w *Słowniku symboli* Kopalińskiego symbolizuje: przeszkodę, barierę, powódź, niebezpieczeństwo, wtargnięcie, najazd, stratę, strach, potwora, przewrotność, niebiańskiego wysłannika, łaskę Bożą, zejście do piekieł, wyrocznię; pomoc, obronę; wschód Słońca, życiodajne Słońce, urodzaj (z nawadniania gruntów), przemożną potęgę, siłę; ruchomą drogę; twórcze moce Natury, życie i śmierć, zasadę żeńską, płodność, odrodzenie, zmartwychwstanie; wytchnienie, radość, pokój, bezpieczeństwo, bogactwo; czas, nieubłagany upływ czasu, zapomnienie (Kop Ssym 415). W *Leksykonie symboli* Oesterreicher-Mollwo pozostaje w ścisłym związku symbolicznym z wodą: ze względu na jej potoczystość jest symbolem czasu i przemijalności, ale także ciągłej odnowy. Spływanie wszystkich rzek do morza uchodzi za symbol zjednoczenia indywidualności i absolutu, rzeka spływająca z gór w judaizmie symbolizowała niebiańską łaskę; w judaizmie i chrześcijaństwie cztery rzeki wytryskujące ze wzgórza, na którym stoi Baranek, to symbol czterech Ewangelii (Her Lek 139). W słowniku Tressidera rzeka uzyskała symboliczne znaczenia upływu czasu i życia, przemiany, zaś cztery rzeki rajskie, płynące spod drzewa życia na cztery strony świata, są znakiem boskiej energii i pokarmu duchowego wypełniającego cały wszechświat (Tres Ssym 187). W *Słowniku symboli* Biedermanna symbolizuje ruch, drogę, siły natury, urodzaj, niebezpieczeństwo, upływ czasu (Bied Lek 317). W słowniku Cirlota ma symbolikę ambiwalentną: z jednej strony jest znakiem płodności, z drugiej zaś – nieodwracalnego upływu, opuszczenia i zapomnienia (Cir Ssym 358).

Wiatr w słowniku Kopalińskiego jest symbolem: czasu, nicości, pustki, przestrzeni, ruchu, szybkości, przemijania, niestałości, zmienności, niepokoju, aktywności, gwałtowności, zniszczenia, zamieszania, odrodzenia; życiodajnego tchnienia bóstwa, pośrednika między niebem a ziemią, posłańca bogów; łaski, grzechu, gniewu bóstwa, niebezpieczeństwa, kary bożej; życia ludzkiego, duszy, ducha twórczego, sił żywotnych, namiętności ludzkich, szaleństwa, wojny, porywczosci; męskości, chuci, płodności; cierpienia; pieśni; ekstazy; wolności, natchnienia poetyckiego i wróżebnego, (nie)pomyślnej żeglugi, traktu (gościńca); daremności, nietrwałości; roznoszenia plotek, próżności, niewdzięczności, kaprysu (Kop Ssym 453). W *Leksykonie symboli* Oesterreicher-Mollwo notuje się, że wiatr to symbol szybkości, niestałości i marności; boskich mocy i ludzkich namiętności; oddziaływania Ducha Świętego (Her Lek 174). Słownik Tressidera podaje, że wiatr jest symbolem ożywiającego ducha, kosmicznej siły ożywiającej, zmiany, niestałości, pustych przechwałek i efemeryczności (Tres Ssym 237–238). W *Słowniku symboli* Biedermanna jest przejawem obecności Boga lub bogów (Bied Lek 398–399), a wedle słownika Cirlota – symbolem mocy zapładniającej i ożywiającej (Cir Ssym 446).

Przykłady można mnożyć. W przywołanych eksplikacjach obecne są zarówno elementy wspólne (na przykład światło to symbol ducha, boskości, rzadziej – życia, dobrobytu,

radości; rzeka – upływu czasu, płodności; wiatr – szybkości, niestałości, ożywiającego ducha), jak też różne (na przykład jedynie w słowniku Kopalińskiego światło wiązane jest z moralnością, siedmioma cnotami, zasadą męską, latem; rzeka – łączona z wyrocznią, bogactwem, radością, wschodem Słońca, przewrotnością, a wiatr – z wojną, cierpieniem, pieśnią, próżnością, niewdzięcznością, kaprysem itd.).

W związku z różnymi wykładniami symbolicznymi dla tych samych obrazów powstaje pytanie o zasady ustalania znaczeń symbolicznych oraz o „dowody językowe i kulturowe” związane z przypisaniem owych sensów.

Podaję to pytanie w nawiązaniu do lubelskiego *Słownika stereotypów i symboli ludowych* (SSiSL), w którym symbol – obok stereotypu – jest jednym z dwóch kluczowych pojęć. W 1996 r. przyjęto ogólnie, że **symbol** to „takie wyobrażenie przedmiotu, które jest traktowane jako reprezentant innego wyobrażenia w ramach większego układu znaków”. **Symbolika** w *Słowniku* jest ujmowana w podwójnej relacji: czego symbolem jest przedmiot hasłowy i co jest symbolem przedmiotu hasłowego. Na przykład w polskiej kulturze ludowej słońce z jednej strony symbolizuje twarz lub oko Boga, który z wysoka patrzy na świat, to też samo życie, dobro, doskonałość, itp., a z drugiej strony jego symbolami (emblemami, zastępnikami) są: jajko, wąż, biedronka i inne obiekty „pozostające ze słońcem w mniej lub bardziej wyraźnych powiązaniach i przejmujące pewne jego cechy i funkcje” (Bartmiński 1996: 9).

Symbol (grec. σύμβολον, *sýmbolon*), zgodnie z etymologią słowa, pierwotnie znaaczył tyle co rozłamany na dwie części przedmiot, jak na przykład tabliczka lub pierścień, których połówki stanowiły następnie znak rozpoznawczy dla osób połączonych więzami przyjaźni, pokrewieństwa, interesów, obowiązków czy uczuć. Rozłamane i rozdzielone połówki rozpoznawał tylko ktoś, kto znał zasadę ich funkcjonowania i rozpoznawał pewien znaczący układ. Jak się przyjęło twierdzić za Jurijem Łotmanem, symbol wyraża ideę całkowitości świata, łączy uniwersum kosmiczne z ludzkim, rzeczy widzialne z niewidzialnymi i jest ważnym „mechanizmem pamięci kultury”, a jego funkcjonowanie opiera się na dwóch podstawowych własnościach: na przynależności do kilku płaszczyzn kultury jednocześnie oraz na pojęciowych potencjach, które są zawsze szersze od ich realizacji (Łotman 1991, za: Max SPSK 573–574). Znaczenia symboliczne mogą niekiedy pozostać nierozpoznane, bo umiejętność dekodowania języka symboli została zapomniana (por. Fromm 1951/1994).

I. Nośniki i sygnały znaczeń symbolicznych

Nośnikami znaczeń symbolicznych – jak dowodzą tego liczne dziś słowniki symboli¹ – są wytwory kultury materialnej (np. tkanina, rzeźba, malarstwo, budownictwo),

¹ Repertuar znaczeń symbolicznych został dość szczegółowo opracowany w słownikach symboli, m.in.: Dorothei Forstner (For Sym), Manfreda Lurkera (Lur Słow), Hansa Biedermanna (Bied Lek),

fakty kultury społecznej (m.in. organizacje wspólnot grupowych: rodzinnych, środowiskowych, zawodowych, regionalnych, etnicznych i relacje między członkami tych wspólnot), wytwory kultury duchowej, tj. elementy przynależne do języka, folkloru, sfery wierzeń, praktyk, obrzędów. A jako że kulturę można opisywać w kategorii kodów (Tołstoj 1982/1995), przede wszystkim zaś przedmiotowego, akcjonalnego, personalnego, wspomniane wytwory i fakty kulturowe mogą być przekąźnikami znaczeń symbolicznych². Sensy symboliczne są przypisywane zwłaszcza **przedmiotom** rytualnym, przygotowywanym w specjalnych obrzędowych celach, takich jak korowaj, welon, różga weselna, wianek dożynkowy³. Znaczenia symboliczne mają również przedmioty codziennego użytku, które w specjalnych kontekstach nabywają wtórnych znaczeń, np.: brona, miotła, łopata od chleba (Winogradowa, Tołstaja 1993), sieć (Tołstoj 1988), odzież (Tołstaja 2005), zdobienia nagrobków cmentarnych (Tołstoj 1995), wielkanocne pisanki (Bart PANLub 1/400–401), cukier i chleb przynieszone noworodkowi (Bart PANLub 2/11), moneta wkładana zmarłemu do trumny lub czarny strój ubierany przez wdowę (powszechne). Jako symboliczne odbierane są **czynności**: obsypywanie młodych owsem (Bart PANLub 2/57) lub wkładanie miotły pod siedzenie panny młodej (Bart PANLub 2/279), odwracanie przedmiotów (Tołstaja 2001), na przykład w obrzędzie pogrzebowym (Tołstoj 1990), wkładanie jajka do ziarna siewnego (Niewiadomski 1989), bicie pierogami drzew owocowych (Bart PANLub 1/110), rytualne mycie w wodzie z metalowym pieniądzem w wigilię Bożego Narodzenia (Bart PANLub 1/104) oraz tańce w *kusaki* (ostatnie dni karnawału), mające zapewnić urodzaj lnu i konopi (Bart PANLub 1/388)⁴. Sens symboliczny przypisywany jest do **postaci**: na przykład do kobiety lub mężczyzny odwiedzających dom w wigilię Bożego

---

Jacka Tresiddera (Tres Ssym), Juana Cirlota (Cir Ssym), Władysława Kopalińskiego (Kop Ssym, Kop Smit), Piotra Kowalskiego (Kow Lek). Systematycznie sensy symboliczne rekonstruowane są w słownikach kulturowych, takich jak *Славянские древности* (Slaw Toł), *Славянская мифология* (Slaw Mif), *Българска митология* (Bułg Mit), *Мифология беларусаў* (Bel Vol), *Dictionnaire des symboles. Mythes, rêves, coutumes, gestes, formes, figures, couleurs, nombres* (Chev Dic), a także w *Słowniku stereotypów i symboli ludowych* (SSiSL 1996, 1999, 2012).

- 2 W szczegółach pokazały to prace Swietłany Tołstojowej (Tołstaja 2010) i członków zespołu słownika *Славянские древности* (Winogradowa, Tołstaja 1993; Tołstoj 1988, 1995; Tołstaja 1994; Tołstoj, Tołstaja 1944). Poza wspomnianymi kodami w grę wchodzi także kody: temporalny (Brzozowska-Krajka 1994; Tołstaja 1997) i lokatywny (zob. Adamowski 1999).
- 3 W kolejności one same mogą podlegać też dalszej, wtórnej rytualizacji i symbolizacji, jak na przykład zabawy weselne włączone w ramy noworocznej obrzędowości, obrzęd pogrzebowy, który ma repliki w postaci topienia lub grzebania Marzanny (Zimy, Śmierci), ślubny wianek wykorzystywany do odgania chmury gradowej, odzież i przedmioty, które miały kontakt ze zmarłym, wykorzystywane w zamówieniach chorób (Tołstoj, Tołstaja 1994, por. też Tołstoj 1990).
- 4 Te same sensy – jak pokazała Swietłana Tołstojowa – mogą być wyrażane werbalnie, rytualnie, bądź przedmiotowo. Na przykład w obrzędzie weselnym *kaliną* nazywana bywa panna młoda, jej ślubna koszula ze śladami defloracji, pieśń śpiewana podczas wesela, gałązki rośliny zdobiące korowaj, dom weselny, odzież panny młodej czy butelka wódki, stawiana rodzicom panny młodej, która dochowała swej czystości do ślubu (Tołstaja 2006: 9).

Narodzenia (Bart PANLub 1/105) czy kołędnika, który jako dziad lub Żyd przychodzi podczas Herodów (Bart PANLub 1/316).

Nadrzędnym kodem, który sam jest nośnikiem treści symbolicznych⁵, a jednocześnie jest w stanie wyrazić i zinterpretować wszystkie pozostałe, jest kod werbalny, słowa bowiem, jak podkreślał Jerzy Bartmiński (1986: 18), wiążą się siecią rozległych relacji z innymi słowami oraz z „przedmiotami, człowiekiem, z faktami z historii własnej i historii wspólnoty językowej”, a studiowanie zasobów języka otwiera perspektywę na całą kulturę. Kontekst potrzebny do odczytania sensów ukrytych w przekazie werbalnym jest więc bardzo rozległy, a przy tym część sygnałów (wskaźników) znaczeń naddanych (symbolicznych) jest zawarta w samej warstwie słownej przekazu, część zaś pochodzi z szerszego kontekstu i nie jest „ujęzykowiona”.

1. Sens symboliczny bywa podpowiadany przez **etymologię**. Na przykład sennikowa wykładnia snu o zbożu jako ‘bogactwie’ (*To może być jakieś bogactwo*. Nieb Sen 223), ‘dostatku, urodzaju’ (*Zboże – dostatek, urodzaj*. Nieb Sen 225), ‘zdrowiu’ (*Zboże jak się śni, no to właśnie jest zdrowy człowiek. Jak to się mówi życie człowieka*. Nieb Sen 225) ma swoją motywację w etymologii słowa *zboże*. Jak podaje Wiesław Boryś, polskie słowo *zboże*, współcześnie w znaczeniu ‘roślin uprawianych ze względu na ziarno i słomę’, w stp. też ‘mienię, majątek, dobytek, posiadłość, pieniądze’, ‘powodzenie, pomyślność’, pozostaje w związku z gł. *zboże / zbožo* ‘szczęście; zdrowie; zbawienie; pomyślność’, dial. ‘szczęście’, ‘podwójny kłos na jednym źdźble’, czes. dial. ‘majątek, towar’, stcz. *sbožie / zbožie* ‘majątek’, ros. dial. *zbož'e* ‘dobro, bogactwo, dostatek; dar boży’, psł. dial. *sbobžje ‘szczęście, pomyślność’, rzeczownik abstrakcyjny od psł. przymiotnika *sbogv ‘szczęśliwy’ (SEBor 733).
2. Sens symboliczny jest silnie utrwalony w tradycji i ma status znaczenia „systemowego”. Takie znaczenia są często opatrywane w słownikach kwalifikatorem „**metaforyczne**”, np. *słoneczko* (ty moje)⁶.
3. Sens symboliczny można odkrywać drogą analizy konstrukcji **paralelicznych** – na przykład w pieśniach weselnych słońce jest zestawiane z panną młodą (por. w pieśni śląskiej: *Wychodzi słoneczko z wysokiej góry, Wygląda ma miła z nowej komory*. Pieś Śl 2/347), a wiejący *bujny wiatr* to zapładniająca siła męska: *Ej, z południa*

5 Słowa, co oczywiste, mają swoje znaczenia „kodowe”, np. *jabłko* to ‘owoc jabłoni’, *wąż* ‘gad lądowy, drapieżny, o silnie wydłużonym, beznogim ciele pokrytym łuskami, który porusza się, pełzając’, *złoto* – ‘metal szlachetny o żółtej barwie, miękki, kowalny, ciągliwy, odporny na działanie tlenu’. Jednocześnie znaczenia słów są otwarte na sensory dodatkowe, naddane: *jabłko* kojarzone jest z władzą i miłością, *wąż* – z fallicznością i Szatanem, a *złoto* – z Bogiem, niebem, słońcem i bogactwem.

6 Znaczeń metaforycznych nie utożsamiam – jak przyjęło się w pracach strukturalistycznych (co dobrze pokazuje Kmita 1987a, 1987b) – ze znaczeniami symbolicznymi, mimo że w jednym i drugim przypadku u podłoża ich tworzenia mogą leżeć te same zasady. Metaforę skłonna jestem łączyć z podejściem semazjologicznym w opisie języka (od nazw do znaczeń i rzeczywistości), a symbol – z podejściem onomazjologicznym, tzn. z opisem od znaczeń (wyobrażeń) ku nazwom i rzeczywistości.

wiaterecek powiunun, oj, rozwiunun ten welunik, rozwiunun. Bart PANLub 2/186. Na gruncie tego typu pieśni symbol można traktować jako „zredukowany paralelizm” (Bartmiński 1993: 219).

4. Sens symboliczny daje się rozpoznać na zasadzie **ekwiwalencji**⁷ międzytekstowej, na przykład zestawienie „słońce” i „Bóg” funkcjonują wymiennie w wariantach jednej pieśni: *Zostawię cię temu, co świeci na niebie [= słońcu], za roczek, za drugi powrócę do ciebie.* Biel Kasz nr 123C; *Zostawię cię temu, który jest na niebie...* Biel Kasz nr 123A; *Zostawija ja cebje temu, co je w niebje,...* Biel Kasz nr 123B; *“Ostawja ce temu, co królje w niebje ...* Biel Kasz nr 123D; *Ostawię cię Bogu wysoko na niebie...* K 2 San 157. Analogicznie w przysłowiu: *I kapłon zapieje, kiedy słońce przysgrzeje.* NKPP kapłon 1; *I kapłon zapieje, kiedy szczęście dogrzeje* (ibid.).
5. Sens symboliczny wynika z konwencji **gatunkowej tekstu** (tak w erotyku, senniku, kolędzie życzącej). Na przykład w senniku ludowym *ogień* jak się śni, to na jawie będzie złodziej, *wszy* – pieniądze, *chleb* – coś dobrego (Niebrzegowska 1996). W erotyku ludowym *ziemia; łączka; piec, fartuch, gniazdko; kura; niecka, dzieża* funkcjonują jako symbole żeńskie, a *plug, radło; kosa; kominiarz, murarz; grzyb, żołędź; ptaszek; kogucik; klin, młotek* – jako symbole męskie (Bartmiński 1974; Wężowicz-Ziółkowska 1991: 161). Symbole proste w tekstach sennika i erotyku wchodzą w nowe układy kombinatoryczne i funkcjonują jako obrazy złożone. Na przykład w senniku ludowym sen o *chlebie gładkim* zapowiada głód (*A jak się śni, gładki [chleb], no to to jak głód.* Nieb Sen 151), o *czystej wodzie* – łzy (*Bo to jest cysta woda woda to łzy.* Nieb Sen 219), o *czarnych koniach* – żałoba (*Czarne koni to żałoba.* Nieb Sen 173). W erotyku ludowym *łączka zielona z trawką niepokoszoną* to symboliczne przedstawienie czystości panny (*Mam-ci ja też Jasiu łączkę zieloną, na niéj trawczkę niepokoszoną. Tylko koszenia potrzeba, da nam Pan Bóg wszystko z nieba, dobrze nam będzie.* K 21 Rad 39), *moczenie spódniczki* przez dziewczynę to znak utraty dziewictwa: *Z tamtej strony – zielonego stawka paśła panna prześlicznego pawia. Trąciłać go w ogonek niechcący, paw poleciał do boru krzyczący. Ona za nim go wołający, wpadła w rzeczkę, zmacała spódnickę.* K 28 Maz 242). W kolędzie życzącej dziewczyna, która *nosi czerwone jabłuszko* to obraz panny gotowej do kochania: *U tej Marysi pod okienekiem zielona, zielona jabłoń czerwone jabłko zrodziła. Tam popod gajem krasna Marysia chodziła, Oj, chodziła, czerwone jabłko nosiła.* Bart PANLub 1/234–235.
6. Ważnym sygnałem obecności sensów symbolicznych są elementy wiedzy „przyjękowej”, w tym zwłaszcza wierzenia, praktyki i obrzędy, w których funkcjonuje przedmiot, czynność i postać (por. przywołane wcześniej przedmiotowe, czynnościowe i personalne nośniki znaczeń symbolicznych).

⁷ Szerzej o tym zob. Niebrzegowska 2001.

II. Sensy symboliczne wybranych obrazów w SSiSL

Problem rozpoznawania sensów symbolicznych praktycznie musieli według swoich kompetencji i intuicji rozwiązywać autorzy artykułów hasłowych zawartych w czterech częściach I tomu *Słownika stereotypów i symboli ludowych* (cz. 1: *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie*, 1996; cz. 2: *Ziemia, woda, podziemie*, 1999; cz. 3: *Meteorologia*, 2012; cz. 4: *Świat, światło, metale*, 2012) w ramach programu rekonstrukcji językowego obrazu świata. Odwołam się tu do ich rozwiązań, by w kolejności postawić pytania o zasady motywacji i podstawy znaczeń symbolicznych.

SŁOŃCE w polskim folklorze – jak pokazali J. Bartmiński i S. Niebrzegowska SSiSL I/1/119–144 – jest przede wszystkim symbolem **życia i dobrobytu**, por. w przysł. *Będzie i przed naszymi wrotami słońce*. NKPP słońce 1, tamże war.: *Za moje stodoła słońce wszędzie*. TN Gorajec 1984, por. też złorzeczenia typu: *Bodaj ci słońce nie świeciło!* (powsz.) oraz w pieśni miłosnej: *Jednym słońce świeci i zapada w góry, a mnie nieszczęśliwej zachodzi za chmury*. K 44 Gór 344. W języku potocznym i kulturze ludowej pojmuje się je jako znak **prawdy**: – w przysł. *Słońca workiem nie zasłonisz*. NKPP słońce 19; **szczęścia** – zgodnie z formułą oracji weselnej *życie pełne słońca, nieraz burz* Kur Opol 159. W pieśni żołnierskiej kojarzone jest z **wolnością**: *Ojczyźnie zaświeci słońce* Świr Pieś 277; we frazeologizmach i przysłowiach – z **doskonałością**: fraz. *widzieć plamy na słońcu* ‘szukać wady w czymś, co jest dobre’ oraz przysł. *Kto bliźniego nienawidzi, ten i w słońcu plamy widzi*. NKPP bliźni 3.

W kolędach i pieśniach wielkopostnych **Chrystusa** wprost nazywa się słońcem: *Lulajże przyjemna oczom gwiazdeczko, Lulaj najśliczniejsze świata słoneczko*. Miod Pas 93; [Chrystus mówi do Matki:] *Twarz moja widzisz słońcu podobną, zobaczysz pięściami bito ji niepodobną*. TN Wola Chomejowa 1988. Symbolika ta znajduje potwierdzenie w nazywaniu Chrystusa *Słońcem Sprawiedliwości*.

W niektórych tekstach (np. w kołysankach) **ukochana osoba** jest nazywana słońcem: *Uśnij, mi córeczko, Ty moje słoneczko* Kot Las 194.

W ludowym zdobnictwie symbolem słońca jest **koło**, także rozwinięte w rozetę, np.: na podlaskim korowaju K 28 Maz 142, białostockich pisankach PSL 1965/2/107, pomorskich i podhalańskich przedmiotach drewnianych PSL 1956/3/173, toruńskich piernikach PSL 1957/2/98, biłgorajskich i kurpiowskich szczytach domów PSL 1959/1-2/159, PSL 1961/4/207, tragarzach izb Wisła 1902/376, deskach drukarskich z Lubelszczyzny PSL 1949/9-10/273.

Najważniejsze życiodajne funkcje słońca znajdują symboliczny wyraz w jajku i wężu. **Jajko** symbolizuje słońce jako zarodek i źródło życia, podobne kształtem i barwą do słońca; częste w zamówieniach zaklinających deszcz i przyzywających słońce: *Pokaz-ze się słoneczko, Dám ci białe jajeczko! Położę cię na dębie, Roztocą cię gołobie. Położę cię na grusce, Roztocą cię chrabąsce. Położę cię na śliwie, Roztocą cię szczęśliwie*. ZWAK 1879/57, podob. Mosz Kul 2/444. Związek słońca z jajkiem jest utrwalony w zdobieniu

pisane wielkanocnych motywem promienistego słońca Etnl 1989 Niew 64-65. **Wąż**, przypominający kształtem promień słońca, wiąże się ze słońcem poprzez swoje znaczenie elementu męskiego, falliczno-zapładniającego, stąd liczne zakazy zostawiania na słońcu zabitej żmii, gdyż słońce będzie ćmić się, chorować SSiSL I/1/126.

Inne symbole słońca, rekonstruowane drogą analizy zagadek, to: **dąb**: *Stoi dąb na środku wsi, nad każdu chałupu gałązka wiśsi*. <Słońce>. TN Bychawka 1962, wariantywnie też: *jabłoń, lipa, wierzba, topola* Folf Zag nr 655; **koń**: *Ślepy koń, ale wrotami patrzy*. Folf Zag nr 93; **ptak**: *Jest tam ranny ptak biały, Co obudza świat cały* MAAE 1903/286; **gospodarz**: *Pole niewymierzone, bydło niezliczone, parobek rogaty, a gospodarz bogaty*. <Niebo, gwiazdy, księżyc i słońce>. Folf Zag nr 863; **pani**: *Leciał ptak bez pierza na drzewo, będące bez liścia, przyszła pani bez ust i zjadła tego ptaka*. <Śnieg i słońce> Folf Zag nr 145; **panna**: *Stoi panna we dworze, a jej warkocz w komorze*. <Słońce> Folf Zag nr 516. W kolędzie życzącej dla gospodarza symbolem słońca jest **dzik** (wieprz), który spod jodły wykopuje złotą bryłę (słońce): *Cóz te wieprzocki robić będo? Tam pod jedlino ryły będo. Ryły, ryły i wyryły, i wyryły złote bryły. Dziez my to złoto podziejamy? Do złotnika zaniemiemy. Uleją nam złoty kielich, złoty kielich, złotą flaszkę. Któż tym kielichem pijał będzie? Sam Pan Jezus po kolandzie*. Bart Lub 86, war.: *...Ji napotkał dzikie świnię, co to mu ryły pod jedlinu. Ji wyryły złote bryły...* Bart Lub 87.

Rośliną łączoną ze słońcem jest **słonecznik** – we fraz. *obraca się jak słonecznik za słońcem* NKPP słonecznik. Por. też w wierszu chłopskiej poetki: *Hej, we węglu iskra złota / słonecznika spoza płota, / co za słońkiem okiem wodzi, / kiedy ono światem chodzi*. [E. Michalska] Szcz Ant 536.

ŚWIATŁO⁸ – ze względu na podstawową funkcję umożliwiania człowiekowi widzenia (postrzegania) i doświadczania świata oraz traktowania go jako atrybutu wzroku i oczu (por. też podwójne znaczenie słowa *wid* ‘światło’ i ‘wzrok’ MSGP 315) – zostało w *Słowniku stereotypów i symboli ludowych* skojarzone symbolicznie z **wiedzą i mądrością**, por. fraz. *rzucić światło na coś* ‘przyczynić się do wyjaśnienia czegoś’, *rzucić światło na coś* ‘wyjaśnić coś’, *w świetle czegoś* ‘biorąc pod uwagę uzyskane wiadomości’, oraz derywaty: *oświecenie, oświecić kogoś* oraz *światły człowiek* ‘ktoś, kto posiada ogromną wiedzę i duże doświadczenie życiowe’, przeciwstawne wobec *ciemny, głupi, niedouczony* SSiSL I/4/86-128.

Inne sensory symboliczne przypisywane w haśle światłu to: symbolizowanie **życia** w wierzeniach o gwiazdach jako światłach ludzkiego życia, które spadają w momencie czyjejś śmierci SSiSL I/1/208, **dobrobytu** (*światłana przyszłość*) i **nadziei**, por. fraz. *ujrzeć światło w tunelu*. W tekstach religijnych utożsamia się je z **łaską Boga** – w pieśni: *Niech cię [Bóg] łaski swej światłością napęlnia, byś wsym wonnością był i drzewem pożytecznym, Bogu twemu ukochanym*. Krzyż WiM 5/79; w oracji weselnej: *Niewiasta*

8 Hasło opracowała S. Niebrzegowska-Bartmińska.

jest koroną mężowi w całym domie i majętności, żona roztropna, jaśniejąca łaską Pana. Kur Opol 169. W modlitewkach bywa kojarzone z **opieką sił nadprzyrodzonych**: *Ja ide spać. Sama? Nie sama – Ze trzoma aniołkami. Jedyń mi świci, Drugi mi ściele, Trzeci mi strzeże duszyczke w ciele.* Kot Zn 467–468.

W pieśniach religijnych światło jest symbolem **Chrystusa**, który jest nazywany *światłem prawdziwej wiary* Bart Lub 175, *Panem światłości* Krzyż WiM 5/104, *światłością ze światłości* K 23 Kal 253 oraz *światłem świata* Miłk Pas 599. W zagadce symbolizuje **wiarę** (*Jakie jest światło, co od słońca świeci jaśniej, a jak się zatli, to nigdy nie zgaśnie.* <Wiara> K 8 Krak 242). *Światłość wiekuista* jest znakiem **zbawienia**.

OGIEŃ w polskiej kulturze ludowej, jak pokazała Joanna Szadura (SSiSl I/1/264–285), jest uważany za symbol **Boga, Jezusa** – tak w formule witania ognia przy jego zapaleniu: *Witoj gościu pożądaný, Jezusieńku nasz kochany. Witamy Pana naszego i światłość jego.* Etnl 1989 Biłg 133; w kołędzie: *Rzecz to dziwniejsza, że Bóg ogniem bywszy, w siano się ukrył, siano nie spaliwszy. Oj, siano, siano, czego nie gorejesz, czemu przynajmniej Boga nie "ogrzejesz.* TN Łubcze 1978.

W pieśniach symbolizuje **miłość, namiętność miłosną**: *Posłać ci się nie odrzekam, lecz czuwać nie mogę, Żeby ci się ogień nie wdał w tę kulawą nogę. A nie bójże się, dziewczyno, nie bój się ognia, Będę ściskał i przytulał, choćby do samego dnia.* Pieś Śl 1/246; *Nie bójże się, Kasiu, ognia, ani puchliny, położę ja chorą nogę wedle pierzyny.* K 2 San 131. W potocznej frazeologii ogień jest symbolem **nienawiści i niskich namiętności**: we fraz. *ogień gniewu, ogień namiętności, ogień żądy.*

Jako źródło ciepła, jest symbolem **domu** (*ogniska domowego*), a w praktykach i wierzeniach jest znakiem **życia i szczęścia**, bo wynoszenie ognia z domu traktowano jako wynoszenie z niego szczęścia, życia K 16 Lub 80; nie pożyczano go w niedzielę i niektóre dni roku SSiSl I/1/272, w dniu urodzin dziecka Lud 1924/62, żeby mu nie odebrać szczęścia ŁSE 1963/134.

W zagadkach symbolami ognia są istoty (zwierzęta, ludzie) i rzeczy, którym przysługuje barwa czerwona: **czerwona krowa, czerwony cioleczek**: *Czerwona krowa czarne ciele liże.* <Ogień w piecu>. Folf Zag nr 107; *Czerwony cioleczek sadą górkę liże.* Folf Zag nr 83; **czerwony robaczek**: *Czerwony robasek ma ze sobą piasek.* <Ogień i iskry>. Folf Zag nr 198; **czerwony dziedzic**: *Czerwony dziedzic na żerdzi jedzie.* <Ogień na łuczynie> Folf Zag nr 364; **czerwony koral**: *Czerwony koral po piecu orał.* <Ogień> ZWAK 1878/180.

WIATROWI w *Słowniku* (SSiSl I/3/307–338)⁹ przypisano uogólniony symboliczny sens **ruchu i działania**. Etymologia polskiego słowa *wiatr* (gwar. *wiater*), które pochodzi od *wiać* 'dąć' oznacza tylko ruch powietrza w określonym kierunku SSiSl I/3/308. Sens symboliczny jest uogólnieniem sensu etymologicznego (konkretnego). Pochodne

9 Hasło opracowali: Jerzy Bartmiński, Grażyna Bączkowska, Katarzyna Prorok.

sensy to: **niestałość, zmienność, ulotność i przemijanie** – znajdują one potwierdzenie w znaczeniach derywatów słowotwórczych tworzonych na bazie słowa *wiatr* oraz w kliszowanych tekstach folkloru, zwłaszcza w zagadkach, przysłowiach i pieśniach. Tak więc *wiatroglów, pędziwiatr* to ‘człowiek niestały, płochy, lekkoduch, narwaniec’; *wiatractwo* to ‘lekkomyślność, pustota, narwanie’. Ktoś lekkomyślny, niepoważny, zmienny określany jest jako *pochwiściel* od synonimicznej nazwy wiatru (por. *pochwist, pochwiściel*). Cechę zmienności komunikują też *expressis verbis* frazeologizmy typu: *zmienny jak wiatr* S SFr (oraz żartobliwie *stateczny jako wiatr* – ‘niestały’) NKPP stateczny 3. Naddane znaczenie ulotności zawarte jest we frazeologizmach typu: *szukaj wiatru w polu* NKPP wiatr 31 czy *przepadł jak wiatr w polu* NKPP przepadać 7, a znaczenie szybkości we frazeologizmach: *leci, pędzi, mknie jak wiatr (wicher)* S SFr.

Sensy symboliczne **rchu i nieuchwytności** komunikowane są zwłaszcza w zagadkach jako gatunku, który zawiera archaiczny obraz świata: *Bez nóg, bez rąk, bez głowy i brzucha, kaj się obróci, wszędzie dmucha.* <Wiatr>. Folf Zag nr 230; *Nie mam ciała ani duszy, ma natura wilgoć suszy, a jak zagram na swym flecie, to się wszystko rucha w świecie.* <Wiatr>. Folf Zag nr 278; *Leciało bez pole, nie miało rąk ani nóg, a tak leciało, co jaz bziuczalo.* <Wiatr>. Folf Zag nr 333; *Wysoki tatka, niziutka matka, syn sowizdrzał, córka ślepotka.* <Niebo, ziemia, wiatr i noc>. Folf Zag nr 586, *ibid.* war.: ... *syn bez rozumu; ... głuchy zięć...; Łysy dziad, ślepa babka, szalony zięć i płaska matka.* <Księżyc, noc, wiatr i ziemia>. SGP PAN 7/1/140.

W konopielkach (wielkanocnych kołędach życzących), pieśniach miłosnych i weselnych wiatr został potraktowany jako uosobienie **męskiej siły zapładniającej** oraz **ożywczego i życiodajnego ducha**: w pieśni weselnej wiatr z południa rozwiewa panie młodej *welonik, wianeczek, wstążki z głowy*, pozbawia dziewczynę panieństwa: *Czegóż Kasinuku płaczesz? Wietrzyk wieje, wianeczek mdleje, świat mi się zawięzuje.* MAAE 1903/233. W pieśni miłosnej *trzy bujne wiatry* zrywają dziewczynie wianek z *pawich piórek* i zanoszą na *dunaj kawalerom*: *Cienka mała konopielka... , jeszcze cieńsza jak krańszka... Pawki pasie, piórka zbiera..., co zbierze, w zapaskę kładzie..., a z zapaski wieniec wieje... I uwiła pawi wieniec..., przyszpiliła do swej główki... Skąd się wzięły bujne wiatry..., i zerwały pawi wieniec.* Bart PKL 389.

Symbolika **TĘCZY**¹⁰ w polszczyźnie ludowej odpowiada przekazowi biblijnemu SSiSL I/3/190-198, zgodnie z którym tęcza to wyraz **przymierza Boga z ludźmi, znak pokoju**, danego ludziom po karze potopu. Refleksem tego przekazu jest zagadka ludowa o tęczy jako *przysiędze bez słowa* Folf Zag nr 849. W relacji potocznej odtwarzany jest przekaz biblijny: *Z początku jej [tęczy] nie było, alie jak Pan Bóg potopem nakarał ludzi, którzy zgrzeszyli i potopem wszyscy z całej kuli ziemskiej wygineli. Tylko jeden pozostał Noj ... i dópiro Pan Bóg powiedział, ży już więcejj pótópów ni będzie. I tęcze dał ... na pamiątkie.* Etnl 1990 Mat 182.

10 Hasło opracowali: Jerzy Bartmiński, Anna Koper, Katarzyna Prorok.

ROSA¹¹ w polskiej kulturze ludowej SSiSL I/3/45–68 jest traktowana jako **siła życiodajna**. Ożywcza rosa z nieba, niebieska rosa (fraz. *czekać czego jak rosy niebieskiej* S SFr) w sensie ogólniejszym to **błogosławieństwo nieba**, por. słowa modlitewki: *Spuść, Panie, na mnie swojo niebieską rosę Do Ciebie, Boże, moje modły wznoszę, moje udęczenie w pokorze Ci niosę: Spuść, Panie, na mnie swą niebieską rosę! Bo z moich rówieśnic już wiele wokół dostały mężów i żyją wesóło*. Kot Zn 179–180. W pieśni adwentowej prośba o rosę, którą mają wylać niebiosa, to prośba o zesłanie **Mesjasza**: *Niebiosa rosę spuszczaćcie z góry. Sprawiedliwego wylejcie chmury*. Siedl Śp 53.

W pieśniach weselnych i miłosnych rosa (zwłaszcza zimna), która pada/siada na leszczynę, kalinę, brzezinę, lipę, wiśnię, sadek wiśniowy (na dziewczynę, pannę), symbolizuje **męskie nasienie**: *Stojała lipa przy dole, przy organiściej stodole. Tam, ci Kasieńka stojąca, rosicka na nią padała*. K 24 Maz 290; *Zachodzi słuncko za las kalinowy, a zimno rosa pado na sadek wiśniowy... Nie padoj, nie padoj, moja zimna roso, póki do dumecku nie zabiegne boso...* Bart PANLub 5/15; *Deszczyk pada, rosa siada po drobnej leszczynie, zalecaj się, namilejszy, ale nie zdradliwie*. Gąs Mazur 137. W takim kontekście lęk dziewczyny przed zimną rosą jest obawą przed zroszeniem fartuszka lub bucików, tzn. przed aktem seksualnym i zejściem w ciążę jako jego skutkiem: *Jakże ja mam wstać, koniom wody dać, zimna, zimna rosa, a ja, a ja bosa, nie mogę wytrwać*. Bart PANLub 3/316; *Chodźwa, dziewczyno, w gęste jagody. Ja tam nie pójdę, bo zimna rosa. Chodźwa, dziewczyno, to cię przeniosę. Co jej, co jej? dziewczynie mojej, straciła wianek, chodząc po roli*. K 26 Maz 215; *Prosze ja cie, prosze, nie prowadź mnie w rose, bo ja młodzusięńka, trzewiczki zarosze*. TN Strupin Duży 1966.

Jeśli dziewczyna urosiła trzewiczki, to znaczy, że straciła panięńską cnotę: *A kędyżeś mi coruś była, kiedyś mi się tak zrosiła? U lnuch była, matuchno. ...A dyc też tam insze były, toli się tak nie zrosiły. Rosa była, matusiu, rosa była*. Rog Śląsk 250.

III. Zasady (i podstawy) przypisywania znaczeń symbolicznych w SSiSL

Powołane przykłady pozwalają postawić pytanie o podstawy interpretacji symbolicznej co do **zasad i podstaw** przypisywania określonym obrazom **sensów symbolicznych** przez nosicieli (i badaczy) kultury ludowej. Myślenie symboliczne, odtwarzane w ramach opisu ludowego obrazu świata w *Słowniku stereotypów i symboli ludowych* (SSiSL), opiera się na dwóch podstawowych zasadach¹²: na **zasadzie podobieństwa**

¹¹ Hasło opracowała Joanna Szadura.

¹² Podobne pytania o zasady motywacji znaczeń symbolicznych w senniku ludowym stawiałam w książce *Polski sennik ludowy*. Były to zasady: 1) tożsamości, 2) przeciwieństwa, 3) podobieństwa leksykalno-fonetycznego i podobieństwa semantycznego i poznawczego, 4) zasada metonimii, 5) zasada uogólnienia połączonego z wartościowaniem, 6) zasady mieszane (Niebrzegowska 1996). Andrzej Wierciński, pisząc o antropologicznej koncepcji procesów symbolizacji, zaobserwował pięć reguł analogizowania: 1) wiązanie przeciwieństw (*coincidentio oppositorum*), 2) powierzchowne

i zasadzie styczności. Obydwie zasady tkwią głęboko w mechanizmach działających w samym języku, co pokazywało już wielu badaczy, by przykładowo wspomnieć Romana Jakobsona (1960/1989) z jego koncepcją osi ekwiwalencji i przyległości. Są również zbieżne z podstawami myślenia magicznego, które analizował James Frazer (1890/1971), sprowadzający je do rozumowania wedle podobieństwa i kontaktu (przenośności)¹³.

W procesach symbolizacji, w zależności od kontekstu gatunkowego, obrzędowego czy rytualnego, w repertuarze charakterystyk składających się na językowo-kulturowy obraz przedmiotu (słońca, światła, ognia, wiatru, tęczy czy rosy itd.) uaktywniane są wybrane cechy – te, które mają pewien potencjał wyzwalań sensów symbolicznych. Kojarzenie symboliczne jest operacją intelektualną, która w określonej płaszczyźnie kontaktu prowadzi do spotkania (nałożenia lub styczności) elementów symbolizującego (A) i symbolizowanego (B): światła i wiedzy, słońca i wolności, rosy i męskiego nasienia itd. Z zasady jeden obraz (A) wywołuje wiele asocjacji (B), tak jak ogień, który jest znakiem miłości i nienawiści, życia i szczęścia czy ogniska domowego – lub jak słońce, które bywa w polskiej kulturze ludowej łączone z życiem, dobrobytem, prawdą, szczęściem, wolnością, doskonałością, Chrystusem i ukochaną osobą. Każdorazowo w takich wypadkach, przy kreowaniu (i odczytywaniu sensów symbolicznych), podstawą symbolizacji mogą stać się różne cechy, pozostające w ścisłym związku z postrzeganiem, doświadczaniem, konceptualizacją i wartościowaniem świata, ze sferą ludowych wyobrażeń, wierzeń i praktyk (zachowań), ludowej mitologii i aksjologii. Odbiorcy i badacze kultury ludowej cechy te dają dostęp do „ścieżek kognitywnych”, ułatwiających możliwość deszyfracji symbolu. Są to cechy:

- a) **fizyczne, postrzeniowe**, na przykład wygląd zewnętrzny: kolor, kształt, wielkość – tak w przypadku m.in. kojarzenia węża i warkocza panny ze słońcem (= promieniem słonecznym), jajka (żółtka) i słonecznika ze słońcem (= tarczą słoneczną), czerwonej barwy przypisanej określonemu substratowi – z ogniem (pożarem);
- b) **funkcjonalne** (właściwości, działania, funkcje, skutki itd.) – tak na przykład przy kojarzeniu światła (umożliwiającego widzenie) z wiedzą i mądrością; rosy (ze względu na funkcje, jakie niesie wilgoć) z męskim nasieniem; ognia (który daje ciepło, grzeje, jest lokowany w centrum domu) z życiem i szczęściem;
- c) **kulturowe (mitologiczne)** – tak w związku z przypisywaniem sensów symbolicznych na przykład światła, które – wedle wierzeń ludowych – jest w niebie, w miejscu przebywania Boga – stąd jego skojarzenie z łaską, zbawieniem, życiem wiecznym, świętością i wiarą. Wszystkie te sensory tworzą ciąg implikacyjny.

---

podobieństwo, 3) proste współwystępowanie w czasie i przestrzeni, 4) bezpośrednie następstwo czasowe, 5) zastępowanie całości częścią i odwrotnie (Wierciński 1987: 178).

¹³ Magia, zdaniem Frazera, opiera się na dwóch zasadach, z których pierwsza zakłada, że podobne powoduje podobne, a skutek podobny jest do przyczyny; druga zaś – że rzeczy, które kiedyś pozostawały w styczności, nadal na siebie oddziałują, nawet jeśli nie istnieje między nimi kontakt fizyczny (Frazer 1971: 42).

Ta sama zasada leży u podłoża symboliki tęczy, która – zgodnie z wiedzą dziedziczną z tradycji – jest znakiem przymierza i pokoju zawartego między Bogiem i ludźmi po klęsce potopu. Itd.

Odkrycie podstaw symbolizacji idzie w parze ze znajomością języka i kultury, na bazie których symbol jest tworzony i używany, a im więcej cech leży u podłoża symbolu, tym większe jest prawdopodobieństwo zaakceptowania go przez potencjalnego odbiorcę. Por. niżej ilustrację potencjału symbolizacyjnego wybranych obrazów (ognia, słońca i światła).

Tabela 1. Potencjał wybranych obrazów – symboli

A OBRAZ-SYMBOL I CECHY STANOWIĄCE JEGO POTENCJAŁ SYMBOLIZACYJNY	B SENSY KOJARZONE Z OBRAZEM
<p style="text-align: center;">OGIEŃ</p> <ul style="list-style-type: none"> – ogień grzeje, – daje ciepło, – lokalizowany w domu, w jego centrum, – pali, – jako żywioł niszczący, wszystko trawi, pochłania, – ... 	<p>miłość; nienawiść; życie; szczęście; ognisko domowe</p>
<p style="text-align: center;">SŁOŃCE</p> <ul style="list-style-type: none"> – słońce świeci, – grzeje, – jest jasne, – jest miłe całemu światu, – jest na niebie, wysoko, – pojawia się rano, a zachodzi wieczorem, – jest otworem, przez który widać światłość niebieską, – ... 	<p>życie; dobrobyt; prawda; szczęście; wolność; doskonałość; Chrystus; ukochana osoba</p>
<p style="text-align: center;">ŚWIATŁO</p> <ul style="list-style-type: none"> – światło pochodzi od słońca, księżyca, gwiazd, świecy, lampy, – umożliwia widzenie, postrzeganie świata, – wypełnia pałac niebieski, – bije od oblicza Boga, – wydostaje się przez otwory w niebie (słońce, gwiazdy, błyskawicę), – ... 	<p>wiedza; łaska, zbawienie, świętość, wiara</p>

IV. Wnioski

Sensy symboliczne mają to do siebie, że przy braku znajomości kodu kulturowego mogą w ogóle nie być aktualizowane przy odbiorze tekstu. Niezależnie też od wszystkich prób ustalania sensów symbolicznych, o których była mowa wcześniej, formułowanie znaczeń symbolicznych pozostaje zawsze pewną hipotezą (por. Cassirer 2004). Teksty – zwłaszcza artystyczne, a do nich należą także teksty folkloru – zawierają niezamknięty potencjał semantyczny i pozostają niedopowiedziane, otwarte i podatne na nowe odczytania symboliczne. Dotyczy to zarówno kontekstów, w których operuje się **symbolami prostymi**, takimi jak *łączka, konik, paw, spódnica, rosa*, jak też **symbolami złożonymi**, tj. całymi motywami symbolicznymi, niekiedy ekwiwalentnymi i izofunkcyjnymi względem siebie (jak w erotyku ludowym motywy *koszenia łączki, pasienia pawia, moczenia spódniczki, uroszenia trzewiczków przez dziewczynę*). Artystyczna wartość tekstów zawierających motywy symboliczne (tzn. poddające się interpretacji symbolicznej) tkwi właśnie w ich kreatywności. Po Łotmanowsku mówiąc, w tekście istnieje pewna rezerwa, która pozwala symbolowi wchodzić w nowe układy i zmieniać się pod wpływem nowego kontekstu. Pokazują to liczne reinterpretacje tych samych tekstów dokonywane przez wytrawnych badaczy sztuki słowa.

Literatura

- ADAMOWSKI J., 1999, *Kategoria przestrzeni w folklorze. Studium etnolingwistyczne*, Lublin.
- BARTMIŃSKI J., 1974, „*Jaś koniki poił*”. *Uwagi o stylu erotyku ludowego*, „Teksty” nr 2, s. 11–24.
- BARTMIŃSKI J., 1986, *Czym zajmuje się etnolingwistyka*, „Akcent” nr 4, s. 16–22.
- BARTMIŃSKI J., 1993, *Ludowy styl artystyczny*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. 2: *Współczesny język polski*, Wrocław, s. 213–222.
- BARTMIŃSKI J., 1996, *O „Słowniku stereotypów i symboli ludowych”*, [w:] SSiSL, s. 9–34.
- BRZOZOWSKA-KRAJKA A., 1994, *Symbolika dobowego cyklu powszedniego w folklorze tradycyjnym*, Lublin.
- CASSIRER E., 2004, *Symbol i język*, Poznań.
- FRAZER J.G., 1890/1971, *Złota gałąź*, Warszawa.
- FROMM E., 1951/1994, *Zapomniany język. Wstęp do rozumienia snów, baśni i mitów*, Warszawa.
- JAKOBSON R., 1960/1989, *Poetyka w świetle językoznawstwa*, [w:] R. Jakobson, *W poszukiwaniu istoty języka. Wybór pism*, t. 2, wybór, red. i wstęp M.R. Mayenowa, Warszawa, s. 77–124.
- KMITA J., 1987a, *Myslenie „mitologiczne” w świetle strukturalistycznej opozycji metonimii i metafor*, [w:] T. Kostyrko (red.), *Symbol i poznanie. W poszukiwaniu koncepcji integrującej*, Poznań, s. 139–156.
- KMITA J., 1987b, *Symbolizowanie jako relacja aksjologiczna oraz jako relacja semantyczna*, [w:] T. Kostyrko (red.), *Symbol i poznanie. W poszukiwaniu koncepcji integrującej*, Poznań, s. 188–198.
- МАХ СПСК: С. Махлина, *Словарь по семиотике культуры*, Санкт-Петербург 2009.
- NIEBRZEGOWSKA S., 1996, *Polski sennik ludowy*, Lublin.
- NIEBRZEGOWSKA S., 2001, *Ekwiwalencja w przestrzeni wewnątrztekstowej*, [w:] A. Pajdzińska, R. Tokarski (red.), *Semantyka tekstu artystycznego*, Lublin, s. 131–147.

- NIEMIADOMSKI D., 1989, *Semantyka jajka w rytach orki i siewu*, „Etnolingwistyka” 2, s. 61–72.
- ТОЉСТАЈА S.M., 1994, [= С.М. Толстая], К понятию функции в языке культуры, „Славяноведение”, пг 5, s. 91–97.
- ТОЉСТАЈА S.M., 1997, [= С.М. Толстая], *Время как инструмент магии: компрессия и растягивание времени в славянской народной традиции*, [w:] Н.Д. Арутюнова, Т.Е. Янко (red.), *Логический анализ языка. Язык и время*, Москва, s. 28–35.
- ТОЉСТАЈА S., 2001, *Magiczne funkcje pegacji w sakralnych tekstach*, „Etnolingwistyka” 13, s. 117–125.
- ТОЉСТАЈА S.M., 2005, [= С.М. Толстая] *Символический язык одежды*, [w:] *Славянская традиционная культура и современный мир. Сборник материалов научной конференции*, Москва, s. 42–53.
- ТОЉСТАЈА S.M., 2006, [= С.М. Толстая] *Постулаты московской этнолингвистики*, „Etnolingwistyka” 18, Lublin, s. 7–27.
- ТОЉСТАЈА S.M., 2010, [= С.М. Толстая] *Семантические категории языка культуры. Очерки по славянской этнолингвистике*, Москва.
- ТОЉСТОЈ N.I., 1982/1995, [= Н.И. Толстой], *Из грамматики славянских обрядов*, [w:] *Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике*, Москва, s. 63–77. [Tekst opracowany na podstawie artykułu w: *Труды по знаковым системам*. 15. Типология культуры и взаимное воздействие культур, Тарту 1982, s. 51–71].
- ТОЉСТОЈ N.I., 1988, [= Н.И. Толстой], *Этнографический комментарий к древним славяно-русским текстам. Сеть (мрежа)*, [w:] *Литература и искусство в системе культуры*, Москва, s. 122–129.
- ТОЉСТОЈ N.I., 1990, [= Н.И. Толстой], *Перевооружение предметов в славянском погребальном обряде*, [w:] *Исследования в области балто-славянской духовой культуры. Погребальный обряд*, Москва, s. 119–128.
- ТОЉСТОЈ N.I., 1995, [= Н.И. Толстой], *Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике*, Москва.
- ТОЉСТОЈ N.I., ТОЉСТАЈА S.M., 1994, [= Н.И. Толстой, С.М. Толстая], *О вторичной функции обрядового символа (на материале славянской народной традиции)*, [w:] *Историко-этнографические исследования по фольклору*, Москва, s. 238–255.
- WIŃOGRAĐOWA L.N., ТОЉСТАЈА S.M., 1993, [= Л. Виноградова, С.М. Толстая], *Символический язык вещей: веник (метла) в славянских обрядах и верованиях*, [w:] С. М. Толстая, И. А. Седакова (red.), *Символический язык традиционной культуры. Балканские чтения–2*, Москва, s. 3–36.
- WĘĐOWICZ-ZIÓŁKOWSKA D., 1991, *Miłość ludowa. Wzory miłości wieśniaczej w polskiej pieśni ludowej XVIII–XX wieku*, Wrocław.
- WIЄRCIŃSKI A., 1987, *Antropologiczna koncepcja procesów symbolizacji*, [w:] Т. Kostyrko (red.), *Symbol i poznanie. W poszukiwaniu koncepcji integrującej*, Poznań, s. 175–187.

Źródła

- BART Lub: J. Bartmiński, C. Hernas (red.), *Kołodowanie na Lubelszczyźnie*, Wrocław 1986, „Literatura Ludowa” 25 za rok 1981.
- BART PANLub: L. Bielawski (red.), *Polska pieśń i muzyka ludowa. Źródła i materiały*, T. 4. Lubelskie, J. Bartmiński (red.), cz. 1: *Pieśni i obrzędy doroczne*; cz. 2: *Pieśni i obrzędy rodzinne*; cz. 3: *Pieśni i teksty sytuacyjne*; cz. 4: *Pieśni powszechne*; cz. 5: *Pieśni stanowe i zawodowe*; cz. 6: *Muzyka instrumentalna. Instrumentarium – wykonawcy – repertuar*, Lublin 2011.

- BART PKL: J. Bartmiński, *Polskie kołеды ludowe. Antologia*, Kraków 2002.
- BEL Vol: T. Валодзіна і др. (ред.), *Мифалогія беларусаў. Эцыклпедычы слоўнік*, Minsk 2011.
- BIED Lek: H. Biedermann, *Leksykon symboli*, Warszawa 2001.
- BIEL Kasz: L. Bielawski, A. Mioduchowska, *Kaszuby. Polska pieśń i muzyka ludowa. Źródła i materiały*, cz. 1. *Pieśni obrzędowe*, cz. 2. *Pieśni powszechne*, cz. 3. *Pieśni powszechne i zawodowe*, Warszawa 1998.
- BULG Mit: A. Стойнев (съст.), *Българска митология. Енциклопедичен речник*, София 1994.
- CIR Ssym: J.E. Cirlot, *Słownik symboli*, Kraków 2012.
- CHEV Dic: J. Chevalier, A. Gheerbrant, *Dictionnaire des symboles. Mythes, rêves, coutumes, gestes, formes, figures, couleurs, nombres*, t. 1–4, Paris 1969.
- DUF SNT: X. Léon-Dufour, *Słownik Nowego Testamentu*, Poznań 1986.
- ETNL 1989 Biłg: *Relacje o kosmosie. Teksty gwarowe z okolic Biłgoraja* (pod red. J. Bartmińskiego), „Etnolingwistyka” 2, 1989, s. 95–149.
- ETNL 1989 Niew: Niewiadomski D., *Semantyka jajka w rytach orki i siewu*, „Etnolingwistyka” 2, 1989, s. 61–72.
- ETNL 1990 Mat: G. Czaplak, *Relacje o Kosmosie. Teksty gwarowe ze wsi Matiaszówka*, „Etnolingwistyka” 3, 1990, s. 171–183.
- FOLF Zag: *Polskie zagadki ludowe*, wybrał i oprac. S. Folfasiński, Warszawa 1975.
- FOR Sym: D. Forstner, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, przekł. i oprac. [z niem. wyd. 5] W. Zakrzewska, P. Pachciarek, R. Turzyński, Warszawa 1990.
- GĄS Mazur: *Stoi lipa, lipuleczka. Pieśni mazurskie przez Józefa Gąsiorowskiego w 1884 zebrane*, Warszawa 1976.
- HER Lek: *Leksykon symboli*, oprac. M. Oesterreicher-Mollwo, Warszawa 1992.
- K: O. Kolberg, *Dzieła wszystkie*, Wrocław – Poznań.
- K 2 San: t. 2: *Sandomierskie*, 1962 [wyd. fotoofset. z „Lud”... Serya I [2]..., 1865].
- K 8 Krak: t. 8: *Krakowskie*, cz. 4, 1962 [wyd. fotoofset. z „Lud”... Serya VIII..., 1875].
- K 16 Lub: t. 16: *Lubelskie* cz. 1, 1962, [wyd. fotoofset. z „Lud”... Serya XVI..., 1883].
- K 21 Rad: t. 21: *Radomskie*, cz. 2, 1964, [wyd. fotoofset. z: „Lud”... Serya XXI..., 1888].
- K 23 Kal: t. 23: *Kaliskie*, 1964, [wyd. fotoofset. z: „Lud”... Serya XXIII..., 1890].
- K 26 Maz: t. 26: *Mazowsze*, cz. 3, 1963 [wyd. fotoofset. z: *Mazowsze Leśne. Obraz ...*, t. 3: *Mazowsze leśne*, 1887].
- K 28 Maz: t. 28: *Mazowsze*, cz. 5, 1964, [wyd. fotoofset. z: *Mazowsze Stare. Obraz...*, t. 5: *Mazowsze stare. Mazury. Podlasie*, 1890].
- K 44 Gór: t. 44: *Góry i Podgórze*, cz. 1, z rękopisów oprac. Z. Jasiewicz, D. Pawlak, red. E. Miller, 1968.
- KOP Smit: W. Kopaliński, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa 1985.
- KOP Ssym: W. Kopaliński, *Słownik symboli*, Warszawa 1990.
- KOT Las: F. Kotula, *Folklor słowny osobliwy Lasowiaków, Rzeszowiaków i Podgórczan*, Lublin 1969.
- KOT Zn: F. Kotula, *Znaki przeszłości. Odchodzące ślady zatrzymać w pamięci*, Warszawa 1976.
- KOW Lek: P. Kowalski, *Leksykon. Znaki świata. Omen, przesąd, znaczenie*, Warszawa – Wrocław 1998.
- KRZYŻ WiM: B. Krzyżaniak, A. Pawlak, *Warmia i Mazury. Polska pieśń i muzyka ludowa. Źródła i materiały*, cz. 1: *Pieśni doroczne i weselne*, cz. 2: *Pieśni balladowe i społeczne*, cz. 3: *Pieśni zalotne i miłosne*, cz. 4: *Pieśni rodzinne i taneczne*, cz. 5: *Pieśni religijne i popularne*, Warszawa 2002.

- KUR Opol: C. Kurek, *Tradycja i współczesność opolskich starostów weselnych*, Opole 1978.
- LUD 1924/50-111: E. Frankowski, *Zabiegi magiczne przy pożyczaniu, kupnie i sprzedaży u ludu polskiego*, „Lud” XXIII, 1924.
- LUR Słow: M. Lurker, *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, Poznań 1989.
- ŁSE: „Łódzkie Studia Etnograficzne”, Wydawnictwo Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego, Łódź – Warszawa 1959–.
- MAAE: „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne wydawane staraniem Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie”, Kraków 1896–1919.
- MILK Pas: *Pastorałki i kołędy, czyli piosnki wesołe ludu w czasie świąt Bożego Narodzenia oraz Modlitwy i Pieśni kościelne na rozmaite święta zebrane z różnych dzieł*, oprac. na nowo i popr. S. Miłkowski, Częstochowa 1897.
- MIOD Pas: *Pastorałki i kołędy z melodyjami, czyli piosnki wesołe ludu w czasie Świąt Bożego Narodzenia po domach śpiewane*, zebrał M.M. Mioduszewski, Kraków 1843.
- Mosz Kul: K. Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, Kraków, cz. 1, 1929, cz. 2, z. 1, 1934, z. 2, 1939.
- MSGP: *Mały słownik gwar polskich*, oprac. zesp.: R. Kucharzyk, A. Niezabitowska, J. Reichan, M. Tokarz, W. Wójcicka, J. Wronicz, pod red. J. Wronicz, Kraków 2010.
- NIEB Sen: S. Niebrzegowska, *Polski sennik ludowy*, Lublin 1996.
- NKPP: J. Krzyżanowski (red.) *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, Warszawa 1970, t. 1–3, t. 4, oprac. S. Świrko przy współ. D. Świerczyńskiej i S. Świrko, Warszawa 1978.
- PIEŚ Śl 1: *Pieśni ludowe z polskiego Śląska z rękopisów zebranych przez Ks. Emila Szramka oraz zbiorów dawniejszych A. Cinciały i J. Rogera*, z. 1: *Pieśni balladowe*, wydał i komentarzem zaopatrzył J. S. Bystron, Kraków 1927.
- PIEŚ Śl 2: *Pieśni ludowe z polskiego Śląska*, wydali i komentarzem zaopatrzyli J. Ligęza i S.M. Stoiński, t. 2, Kraków 1938.
- PSL: „Polska Sztuka Ludowa”, Warszawa, R. 3, 1949, R. 10, 1956, R. 11, 1957, R. 13, 1959, R. 15, 1961, R. 19, 1965.
- ROG Śląsk: J. Roger, *Pieśni ludu polskiego w Górnym Szląsku*, Opole 1976 [wyd. fototypiczne z 1863 r.].
- SGP PAN: *Słownik gwar polskich*, oprac. przez Zakład Dialektologii Polskiej IJP PAN w Krakowie pod kier. M. Karasia, [od t. 2] J. Reichana, [od t. 6] J. Okoniowej, Wrocław – Kraków, t. 1, 1982, t. 2, 1983, t. 3, 1989–1991, t. 4, 1992–1993, t. 5, 1994–1998, t. 6, 2001–2004, t. 7, 2005–2010, t. 8, 2011.
- SEBOR: W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- STEDL Śp: J. Siedlecki, *Śpiewniczek zawierający pieśni kościelne z melodyjami dla użytku młodzieży szkolnej przez ... zebrany*, Kraków 1908.
- ŚLAW Mif: В.Я. Петрухин, Т.А. Гапкина, Л.Н. Виноградова, С.М. Толстая (ред.), *Славянская мифология: Энциклопедический словарь*, Москва 1995.
- ŚLAW Toł: Н.И. Толстой (ред.), *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*, t. 1–5, Москва 1995–2012.
- S SFr: S. Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. 1–2, Warszawa 1967.
- SSiSL: *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. I: *Kosmos*, koncepcja całości i redakcja J. Bartmiński, zastępca red.: S. Niebrzegowska-Bartmińska, cz. 1: *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie*, Lublin, 1996; cz. 2: *Ziemia, woda, podziemie*, Lublin 1999; cz. 3: *Meteorologia*, Lublin 2012; cz. 4: *Świat, światło, metale*, Lublin 2012.
- Szcz Ant: J. Szczawiej, *Antologia współczesnej poezji ludowej*, wyd. 2 popr. i uzup., Warszawa 1972.

ŚWIR Pieś: *Z pieśnią i karabinem. Pieśni partyzanckie i okupacyjne z lat 1939–1945*, wyboru dokonał S. Świrko, Warszawa 1971.

TN: Taśmoteka nagrań terenowych dokumentowanych w Pracowni „Archiwum Etnolingwistyczne” w IFP UMCS.

TRES Ssym: J. Tresidder, *Słownik symboli. Ilustrowany przewodnik po tradycyjnych wyobrażeniach obrazowych, znakach ikonicznych i emblematach*, Warszawa 2001.

WIŚLA: „Wiśła. Miesięcznik geograficzno-etnograficzny” t. 16, 1902.

ZWAK: „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej wydawany staraniem Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności”, 1877–1895.

Determination of meanings in an ethnolinguistic dictionary

Summary

The notion of symbol, though popular and commonly used, has not so far received a satisfactory operational definition, i.e. a methodology of description that would allow to assign specific symbolic meanings to images in a foreseeable, “controllable” way. This is revealed by the different symbolic meanings which dictionaries assign to the same images.

The paper uses examples from the Lublin *Słownik stereotypów i symboli ludowych* ‘Dictionary of stereotypes and folk symbols’ to question the rules for determining symbolic meanings and the “linguistic and cultural proofs” connected with the assignment of those senses – the rules that link the *sun* with life, truth and perfection, *fire* with love and passion, *light* with the God and heaven, *dew* with life-giving force and male sperm, *wind* with life-giving spirit, *rainbow* with the sign of peace, &c. The article reveals that the symbolic sense is sometimes prompted by the etymology, metaphorical meanings, parallel constructions, equivalence, or may also result from the genre convention of the text (an erotic, a dream book, a wishing carol), or finally from the beliefs and practices of bearers of folk culture. Regardless of all those attempts at determining symbolic meanings, the formulation of such meanings remains a hypothesis of a kind. Texts, especially artistic ones (where also folk texts belong), contain an unclosed semantic potential and remain unsaid, open and susceptible to new symbolic readings.